

לשאלת תפישתה הכלכלית של התורה

א. מבוא

במאמר זה בכוונתי לנסות לנתח כמה קווי יסוד בעמדתה הכלכלית של התורה. איני רוצה להתמקד בשאלות כלכליות גרידא, אלא בשאלות ששורשן בתחום הערכי ונופן בעולם הכלכלה. הכוונה היא להתמקד בהוראותיה של ההלכה, ולנסות לחלץ מהן תפישות יסוד ערכיות. לדעתי, בהקשר זה יש משקל מיוחד לערכים המשתקפים בהלכה. בעולם המחשבה נוכל למצוא סימוכין לערכים רבים; אך בדרך כלל לא נקבל הדרכה איך לנהוג כשערכים אלו מתנגשים ביניהם, התנגשויות היכולות להיווצר במגוון מצבים שונים. ככלל, אי אפשר לתת תשובה אחת לשאלה כזו, ויש להתייחס לנסיבות הפרטיות של מקרה התנגשות הערכים; ועולם המחשבה אינו נוטה לעסוק באין-סוף הנסיבות והאירועים האפשריים. לעומת זאת, עולם ההלכה אמון על התייחסות להתנגשויות בין ערכים שונים בנסיבות שונות, וממילא נוכל להפיק ממנו לא רק רשימה של ערכים חשובים, אלא גם הנחיות בנוגע לסדר העדיפויות ביניהם. מה עדיף: חירות או שוויון? הכלל או הפרט? קשה לענות על השאלות הללו תשובה חד-משמעית. אך ההלכה הייתה חייבת להתייחס למצבים שונים שבהם הערכים הללו עומדים בקונפליקט, ולקבוע סדר עדיפויות לכל מצב ולכל מקרה.

כיוון שברצוני להתמקד בשאלות הערכיות שבתחום הכלכלי ולא בפסיקת ההלכה למעשה, אתייחס כאן רק לכמה נושאים יסודיים. בנושאים הללו אתמקד בעיקר במקורות חז"ל, בראשונים, ובתשובות מרכזיות. דומני שדי במקורות אלו כדי לקבוע את המגמות הערכיות היסודיות של התורה בנוגע לתחום הכלכלי. קשה להאמין שנוכל להפיק מדברי חז"ל תשובות ישירות לשאלות העומדות בפנינו כיום בעולם הכלכלה המודרני; אך נוכל בהחלט לחלץ הנחיות בסיסיות בנוגע לקונפליקטים הערכיים שמאפיינים את התחום הכלכלי. מסתבר ששאלות היסוד הערכיות שמעורר התחום הכלכלי לא השתנו הרבה מיום ברוא ה' אדם על האדמה. מאמר זה אינו כלכלי אלא תורני, ואף כותבו אינו כלכלן; ועל כן הדיון הכלכלי "המקצועי" יהיה מצומצם למדי.

ב. כלכלה מתוכננת או שוק חפשי

השאלה המרכזית שנתמודד עמה תהיה אופייה של המערכת הכלכלית: כלכלה מתוכננת או שוק חפשי. אלו שני המודלים הכלכליים המרכזיים בעולם המודרני, כאשר בימינו אנו תורת השוק החפשי מקובלת הרבה

1. עיין י' ליברמן, תחרות עסקית בהלכה, רמת גן תשמ"ט, עמ' 17. ספרו של פרופ' ליברמן סייע לי מאוד בלימוד הנושא.

יותר. זוהי שאלה כלכלית מרכזית, שיש לה השלכות ערכיות מהותיות. בין המצדדים בשתי הגישות ישנה מחלוקת כפולה. המחלוקת הראשונה היא מציאותית: איזו מערכת כלכלית יעילה יותר? התומכים בכלכלה ריכוזית טוענים שבשוק חפשי ישנה מידה מרובה של בזבז, שרק תכנון מרכזי יכול לחסוך. תכנון מרכזי מקצה משאבים לפי האינטרסים האמיתיים של האוכלוסייה, ואינו מתחשב באינטרסים פרטיים.

לעומתם, התומכים בשוק החפשי טוענים שתכנון מרכזי בהכרח יהיה פחות יעיל מאשר הקצאת משאבים שנוצרת באופן טבעי על ידי התחרות החפשית. המשק החפשי, אף שאין לו שום הכוונה מלמעלה, מתנהג כאילו "יד נעלמה" - "The invisible hand" - מכוונת אותו. לטענת המצדדים בשוק החפשי, המוטיבציה החזקה ביותר של האדם היא האינטרס הפרטי שלו. בשוק חפשי אמיתי, אדם יודע שתגמולו יהיה ביחס ישר להצלחתו, בלי הגבלות של מכסות ייצור ושווקים סגורים ומחירים כפויים, ולכן הוא מתאמץ יותר. לכן בשוק חפשי הניצול של המשאבים אופטימלי, ויעילות השוק גבוהה יותר. מלבד שאלת המוטיבציה, ישנה כאן גם מעין ברירה טבעית: אם אחד המתחרים אינו מצליח לייצר בזול וביעילות למרות כל מאמציו, הוא ייפול מהשוק, וממילא יישארו בו רק המתחרים היעילים יותר.

נוסף לזה, ישנו עוד יתרון לשוק החפשי: בכלכלה מתוכננת, פקידים ממונים הם שצריכים להחליט על חלוקת המשאבים והתפוקה. לא תמיד הם רואים נכון את צרכי השוק, וכמעט תמיד הם גם נגועים בשחיתות. לעומת זאת, בשוק חפשי חלוקת המשאבים מתאימה את עצמה באופן אוטומטי לצרכים האמיתיים של השוק, בעזרת מנגנון המחירים: כאשר מוצר מסוים נחף בשוק, מחירו יעלה, וממילא יזדרזו רבים לייצרו. כאשר המוצר מציף את השוק, מחירו ירד, וממילא מספר יצרניו יפחת. לשיטה זו, המדיניות הכלכלית הנבונה ביותר למדינה היא להתערב ככל הפחות בכוחות השוק: "laissez faire" ("לסה פר", בצרפתית: "תן לעשות").

ישנה גם מחלוקת שנייה בין המצדדים בשוק חפשי לתומכים בכלכלה מתוכננת, והיא מחלוקת בתחום הערכים, ולא בתחום העובדות. נעזוב את השאלה איזה משק יעיל יותר. עולה כאן שאלה אחרת: איזה משק מוסרי יותר. המצדדים בשוק חפשי מאמינים שגם מבחינה ערכית שוק חפשי הוא מוסרי יותר, משום שהוא אינו פוגע בחירותו של הפרט. כלכלה מתוכננת מאלצת את היחיד לעסוק בתחום מסוים או להגביל את פעילותו בו בהתאם להכוונת הרשות. שוק חפשי מאפשר לכל אדם למצות את יכולתו ואת כישוריו בהתאם ליכולתו ולרצונו.

התומכים בכלכלה מתוכננת טוענים כנגדם שמול ערך החירות פוגע השוק החפשי בערכים אחרים, ובראשם - בערך השוויון. השוק החפשי מביא למצב שבו המוכשרים הם עשירים מאוד, והפחות מוכשרים נרמסים בתחרות החפשית הדורסנית. השוק החפשי אינו מאפשר לעצב את הכלכלה על פי ערכים כלשהם, כולל גם ערכים לאומיים: בשוק חפשי אין סיבה שמישהו יקים מפעל בגבול לבנון, אם הוא יכול להקים אותו בתל אביב. בשוק חפשי מלא אף אחד לא ייתן תמריצים להשקיע דווקא באזורי גבול או באזורי מצוקה. לכן מדיניות של "לסה פר" פוגעת גם בערכים לאומיים. אך השוק החפשי פוגע בעיקר בערכים חברתיים: שוויון, אחווה, כבוד אישי. ערכים אלו מתנגשים כאן בעיקרון החירות. למען האמת, גם ערך החירות נותר הרבה פעמים על הנייר בלבד: איזה סוג של חירות יש לעני מרוד, שנאלץ לעשות מלאכת כפיים מתישה בשכר נמוך? האם באמת יש לו חופש לעבור לעיסוק אחר? האם הוא יכול לעבוד בתחום שמעניין אותו וגורם לו

סיפוק: הסופר הצרפתי אנטול פרנס אמר פעם, שבאמת כולם שווים בפני החוק: החוק אוסר גם על העניים וגם על העשירים לגנוב לחם, לקבץ נדבות ולישון ברחוב.²

מה משיבים התומכים בשוק חפשי על הטענה שהם מזניחים ערכים חברתיים? אנשי השוק החפשי אינם רשעים, והם אינם רוצים שהעניים ימותו ברעב. אך הם טוענים שהתמיכה בעניים צריכה להתבצע על ידי האנשים הפרטיים, מרצונם החפשי, ולא על ידי המדינה באופן מרכזי ומווסת. בארה"ב ישנה תרבות מאוד מפותחת של צדקה פרטית, הנובעת בין השאר מכך שתמיכת המדינה בנזקקים מצומצמת יותר מאשר בארצות אחרות. אהוד ברק, בתחילת הקדנציה שלו כראש ממשלה, קרא לאזרחי ישראל "לפתוח את המקררים" לעניים, ולאפשר בכך למדינה לצמצם את תקציבי הרווחה הציבוריים. לטענת אנשי השוק החפשי, צדקה הניתנת על ידי אזרחים פרטיים אינה גוררת העסקת ביורוקרטיה ציבורית מנופחת, אינה מעוותת את מבנה המשק על ידי תמיכה במגזרים לא יצרניים, מאפשרת תמיכה פרטנית לנזקקים האמיתיים, וגם נותנת לאדם את הזכות לקבוע לבד לאן ילך כספו. צריך לזכור גם את המחלוקת הקודמת: לטענת אנשי השוק החפשי, כלכלה מתוכננת פוגעת ביעילות של השוק, ובסופו של דבר פוגעת בנזקקים עצמם (למשל: אם בעלי מפעלים משלמים יותר מסים כדי לממן תמיכה ממשלתית בעניים, ייפתחו פחות מפעלים, וממילא יהיו פחות מקומות עבודה לאותם עניים עצמם).

מדוע אנשי הכלכלה המתוכננת אינם מקבלים את הטענות הללו? משתי סיבות: (א) תכנון ציבורי של מדיניות רווחה משמעותי הרבה יותר בצמצום העוני והמחסור. קצבאות ציבוריות, עידוד השקעות באזורי פיתוח, מערכת עובדים סוציאליים - מקיפים אוכלוסייה רחבה יותר מזו שיוכלו ארגוני צדקה פרטיים להקיף. (ב) צדקה פרטית שניתנת מאדם לאדם, או מארגון פרטי לאדם, משפילה את המקבל. מערכת ציבורית שפועלת גם על ידי קצבאות ציבוריות וגם על ידי אמצעים אחרים כמו עידוד השקעות, חוסכת מהמקבלים את התחושה של מקבצי נדבות. כאשר הממשלה מגדילה את מכסת הביצים של חקלאים באזורים שנפגעו בגבול הצפון, הם לא מרגישים כקבצנים המחזרים על הפתחים. חשבו מה הייתה תחושתם אילו אזרחים נדיבים מכפר שמריהו היו שולחים להם לחם ובשר.

סקרנו כאן בצורה סכמתית שתי עמדות קיצוניות. למעשה, כיום אף מדינה אינה נמצאת בקצוות הקיצוניים הללו. רוסיה כבר אינה מדינה קומוניסטית עם כלכלה מתוכננת ומווסתת, וארה"ב, מאז השפל הגדול של שנות השלושים, גם היא הפכה למדינת רווחה שבה יש תמיכה ציבורית מסוימת בנזקקים. מקובל לומר שלפחות מאז נפילת הקומוניזם, השוק החפשי השתלט ללא עוררין על המדיניות הכלכלית בעולם. אמנם, עדיין ישנם פערים גדולים בין מדינות שונות, בנוגע לבלמים ולאזונים המרככים את השוק החפשי; באיזו מידה יש להתערב בשוק ולהגביל את פעילותו. חשוב לברר מהי עמדת התורה בשאלות הערכיות שהעלינו.

ג. שוויוניות

הקומוניסטים הדגישו מאוד את הצורך בשוויון בחלוקת אמצעי הייצור. בנקודה הזו אנו מוצאים גישה

2. טיעון נוסף שמעלים התומכים בכלכלת רווחה הוא שהשיקול של 'זכות האדם על קניינו הפרטי' מעוות את המציאות: אותו אדם הרוויח את קניינו רק בזכות עבודתם של פועלים, הגנתם של שוטרים, חוקיהם של המחוקקים, מדיניותם של פקידי האוצר וכו'; כלומר - הקניין שאדם פרטי רכש הוא במידה מסוימת רכוש חברתי, ולכן לחברה יש זכות לפקח על השימוש בו. לא נרחיב כאן בנוגע לטיעון זה.

מהפכנית בתורה. התורה קבעה שפעם בחמישים שנה מתבצעת חלוקה מחודשת של אמצעי הייצור המרכזי, וכמעט היחיד, בתקופה ההיא - הקרקעות:

וספרת לך שבע שבתת שנים שבע פעמים, והיו לך ימי שבע שבתת השנים תשע וארבעים שנה. והעברת שופר תרועה בחודש השביעי בעשור לחדש ביום הכפורים תעבירו שופר בכל ארצכם. וקדשתם את שנת החמישים שנה וקראתם דרוור בארץ לכל יושביה יובל היא תהיה לכם ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו. יובל היא שנת החמישים שנה תהיה לכם, לא תזרעו ולא תקצרו את ספיחיה ולא תבצרו את נאיריה. כי יובל היא קודש תהיה לכם, מן השדה תאכלו את תבואתה. בשנת היובל הזאת תשובו איש אל אחוזתו. (ויקרא כה, ח-יג)

מתבטאת כאן תפישה מהפכנית, הבאה למנוע השתקעות של דורות שלמים בעוני מנוול: כל חמישים שנה חוזרת הקרקע למשפחה שלה הייתה שייכת, ובני המשפחה מקבלים הזדמנות נוספת להצלחה כלכלית³. אין כאן קומוניזם, הגורס שאמצעי הייצור שייכים לכולם; אין כאן אפילו הקפדה על חלוקה שוויונית של אמצעי הייצור באורח רציף. ההלכה הכירה בכך שתחרות חפשית חיונית על מנת להבטיח מצב של רווחה. אך ההלכה מגבילה את התחרות החפשית הזו.

השפעתו של היובל אינה מצטמצמת רק לשנת היובל עצמה. לדין חזרת הקרקעות ביובל יש השפעה כלכלית גם במשך ארבעים ותשע השנים האחרות: ברור שהמסחר בקרקעות הושפע מכך שקרקעות נמכרות לכל היותר לחמישים שנה. ברור גם שלעשירים הייתה מוטיבציה פחותה להצליח מבחינה כלכלית, כאשר הנכסים המוצלחים ביותר שיכלו לקנות - קרקעות - לא יעמדו לרשותם לאורך זמן. ההלכה מוכנה לשלם את המחיר הכלכלי הזה⁴.

אותה מגמה נמצאת גם בדין מרכזי נוסף - שמיטת כספים:

מקץ שבע שנים תעשה שמיטה. וזה דבר השמיטה, שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו, לא יגש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמיטה לה'. (דברים טו, א-ב)

3. עיין רש"י הירש, ויקרא כה, לד.

4. הרב עזריאל אריאל העירני שלדעתו מגמת דין יובל אינה הגברת השוויון הכלכלי, ובכלל לדעתו שוויון כלכלי אינו ערך שיש לחתור אליו, והביא לכך ראיה מחלוקת הארץ בימי יהושע, שלא היתה שוויונית בין באי הארץ (עפ"י תוספתא בבא בתרא פ"א ה"ג). אולם אני סבור שאמנם שוויון כלכלי מוחלט אינו מעשי, אך צמצום פערים כלכליים הוא בהחלט ערך תורני חשוב. אחד מטעמי מצוות יובל שמונה הרמב"ם הוא: "דאגה לסדירות הפרנסות באופן סדיר... וישאר רכוש האדם שמור בעיקרו לו ולירשיו, ויאכל יבולו ולא יותר" (מורה נבוכים, ח"ג, לט). לדעתי, גם הדין הקובע שבצדקה יש לתת לעשיר שנהיה עני כדי הרגלו, אפילו עבד שירץ לפניו (רמב"ם, מתנות עניים ז, ג), שייך לא רק על ציר האורך - בהשוואה לחייו המוקדמים - אלא גם על ציר הרוחב: בהשוואה לאנשים אחרים בחברה. הנורמה בחברה היא המגדירה מיהו "עני" ומיהו "עשיר", ועלינו לדאוג לכל אחד לקיום סביר בהשוואה לנורמה המקובלת. תן דעתך: אם לא נקבל את הנורמה המקובלת בימינו כקנה מידה לרווחה סבירה (וממילא נגיע לשוויון כערך), אין שום צורך בצדקה כלשהי, שהרי אין שום אדם בימינו שאינו חי כעשיר מופלג לפי הנורמה של ימי חז"ל; אלא שאנו מודדים את העוני לפי המקובל בימינו, וממילא נשאף שלא יהיו אנשים שיחיו ברמה נמוכה משמעותית מרוב האנשים האחרים. אמנם, אין בזה כדי להצדיק את הסלידה מעושר מוגזם, ובה עדיין יש לדון.

אף כאן אנו מוצאים את אותו יסוד: הזדמנות נוספת. בכל שבע שנים נשמטים כל החובות, וכל אדם מקבל הזדמנות נוספת להיחלץ ממצוקותיו. גם לדין הזה יש מחיר כלכלי נכבד - הגבלת שוק האשראי. עדויות היסטוריות שונות מלמדות שעם ישראל התקשה לעמוד בדין שמיטת כספים, ובסופו של דבר הלל עקר את השלכותיו על ידי תקנת פרוזבול, לאחר שנוכח לדעת שהגבלת האשראי יצרה מצב בלתי אפשרי - בעיקר לעניים. אך אין ספק שניתן ללמוד מכאן על מגמתה הערכית של התורה, אשר ככלל מקבלת את התחרות החפשית כאמצעי מוביל מבחינה כלכלית, אך דואגת לתקן את נזקיה אחת לתקופה מסוימת. יש להדגיש שוב הבדל שכבר עמדנו עליו לעיל: מצוות יובל ושמיטת כספים אינן דומות למצוות צדקה. אין כאן נדבה פרטית של אדם אחד לאדם שני, אלא מערכת ציבורית כללית ואחידה. מערכת כזו גם מקיפה יותר, וגם חוסכת לעני את חרפת החיזור על הפתחים.

ד. תכנון ופיקוח מרכזי

1. התמודדות עם הפקעת שערים

המנגנון המרכזי של התחרות החפשית הוא המחיר. תיאוריות השוק החפשי גורסות שהמחיר החפשי שנקבע בשוק באופן אוטומטי יסקף, במצב נורמלי, את שיווי המשקל האופטימלי, שבו היצרנים וגם הצרכנים מביקים את המרב, ואמצעי הייצור מנוצלים באופן היעיל ביותר. לפי תפיסת השוק החפשי, כל התערבות חיצונית במחירים תביא לפגיעה ביעילות המשק. לכן שאלת הפיקוח על המחירים משמעותית מאוד בהבנת תפיסת ההלכה בשאלת השוק החפשי. אנו נדון בהתמודדות עם הפקעת שערים:

דבי נשיאה אוקימו אגרדמין (=מפקחים) בין למידות בין לשערים. אמר ליה שמואל לקרנא: פוק תני לחו - מעמידין אגרדמין למידות, ואין מעמידין אגרדמין לשערים (רשב"ם - סברא הוא דאינו צריך, דאם זה רוצה למכור ביוקר, אותו הצריך למעות יתן בזול, וילכו הלוקחין אצלו, וימכור זה בזול על כרחו). נפק דרש לחו: מעמידין אגרדמין בין למידות בין לשערים... כי הא דאמר רמי בר חמא אמר רב יצחק: מעמידין אגרדמין בין למידות בין לשערים, מפני הרמאין. (בבא בתרא פט, א) שמואל טוען שאין צורך בפיקוח על המחירים, שהרי מנגנון השוק ידאג לאיזון טבעי, כפי שמסביר הרשב"ם. מהגמרא עולה לכאורה שגם החולקים עליו סוברים שהפיקוח על המחירים נחוץ רק כדי להתגונן מפני הרמאים, כשלכאורה הכוונה לרמאים כפשוטם, המטעים את הקונים במחיר. אך לא כך הבין הרמב"ם:

חייבין בית דין להעמיד שוטרים בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך, שיהיו מחזרין על החנויות ומצדקין את המאזנים ואת המידות ופוסקין השערים. וכל מי שנמצא עמו משקל חסר או מידה חסרה או מאזנים מקולקליו, רשות יש להן להכותו כפי כוחו ולקנסו כפי ראות בית דין לחזק הדבר, וכל מי שמפקיע את השער ומוכר ביוקר אותו וכופין אותו ומוכר כשער השוק. (הל' גניבה ה, כ)

לדעת הרמב"ם "מפני הרמאין" היינו - מפני מפקיעי השערים; לדעתו אין לסמוך על כוחות השוק, ובית דין מצווים לפקח על השערים, ולבדוק שאין מפקיעים אותם ומפסידים את הקונים. הרמב"ם אינו מתייחס כאן לשאלה איך נקבע אותו שער שהוא "שער השוק", ומדבריו כאן משמע לכאורה שבית דין מתערב רק בחריגות קיצוניות מעבר לשער הרווח, ואינו מתערב בקביעת שער הרווח עצמו. אך במקום אחר (מכירה יד, א-ב) פסק הרמב"ם, בעקבות הגמרא בבבא בתרא (צ, א), שבית דין קובע את השערים של סחורות מסוימות. וכך פסק בעקבותיו השלחן ערוך:

חייבים בית דין להעמיד ממונים על השערים, שלא ירוויח כל אחד מה שירצה, שאין לו לאדם להרוויח בדברים שיש בהם חיי נפש, כגון יינות, שמנים וסלתות, אלא השתות. במה דברים אמורים - במוכר סחורתו ביחד בלא טורח; אבל חנווני המוכר סחורתו מעט מעט, שמין לו טרחו וכל יציאותיו, ומותר עליהם ירוויח שתות. במה דברים אמורים - בשלא הוקר השער, אבל אם הוקר השער ימכור כפי היקרו. והני מילי היכא דאיכא בית דין דפירשו לכולהו מוכרים לזבוני הכי, אבל אי כל חד זבין בכל מה דיכול, לא מחייב האי לחודיה לזבוני בזול. (שו"ע חו"מ רלא, כ)

השלחן ערוך פוסק שבכל הנוגע למצרכים חיוניים - "חיי נפש" - מוגבל הרווח שיכול המוכר לקחת. תיאוריית השוק החפשי גורסת שבמצב נורמלי בטווח הארוך מתאזן המחיר, והוא מצמצם באופן טבעי את פערי התיווך המלאכותיים. נראה שחז"ל והראשונים פקפקו ביעילות מנגנוני השוק החפשי; או שסברו שהנזק הנגרם לצרכנים בטווח הקצר, עד שהשוק מתאזן, מצדיק התערבות מלאכותית בשוק. להבנה זו, במקרה הזה טובת הצרכנים מועדפת על פני היעילות הכלכלית. זוהי הכרעה ערכית משמעותית. יש להעיר שלמעשה ההתייחסות בשו"תים לשאלת הפקעת מחירים מועטה מאוד, ומסתבר שלמעשה בדרך כלל לא נהג פיקוח כזה⁵. כבר בשו"ע עצמו מופיעה התייחסות למקרה שבו אין בית דין המפקח על המחירים, כאשר השו"ע פוסק שבמקרה כזה גם הסוחר הירא את דבר ה' פטור מציות לכללים הנ"ל. מלבד קביעת מחירים מקסימליים, קבעו חז"ל מגבלות נוספות, שנועדו להתמודד עם בעיית הפקעת שערים. כך פסק הרמב"ם, בעקבות דברי חז"ל:

אין אוצרין פירות שיש בהן חיי נפש בארץ ישראל, וכן בכל מקום שרובו ישראל, שהרי מגיע מדבר זה צער לישראל. במה דברים אמורים - בלוקח מן השוק; אבל המכניס משלו מותר לו לעשות אוצר.

(הל' מכירה יד, ה)

חז"ל קבעו שיש איסור לאגור מצרכים חיוניים שיש בהם חיי נפש, במטרה למכור אותם בשער גבוה יותר. חז"ל הוסיפו גם איסור לתווך בסחורות שיש בהן חיי נפש בארץ ישראל, וחובה למכור במישרין מהיצרן לצרכן (רמב"ם, הל' מכירה יד, ד). כל המגבלות הללו מבטאות ספקנות מסוימת בנוגע למנגנוני השוק שאמורים למנוע הפקעת מחירים. חז"ל ראו צורך להתמודד במישרין עם הפקעת מחירים, וגם לסכל חלק מתחבולות הסוחרים, כגון אגירת מצרכים וויסות ההיצע.

2. הגבלת תחרות מחיר

כפי שכבר אמרנו, המנגנון המרכזי המווסת את פעילותו של השוק החפשי הוא מנגנון המחירים. המחיר עולה ויורד בהתאם לביקוש ולהיצע, משפיע על ההשקעות והייצור, ובסופו של דבר אמור להביא למצב אופטימלי מבחינת היעילות המשקית הכוללת. ראינו קודם שהראשונים והפוסקים קבעו שיש צורך בהתערבות ובקביעת מחיר מקסימלי. אך ישנה גם בעיה הפוכה: האם יש לקבוע מחיר מינימלי? לכאורה, כשם שיש להגן על הקונים, יש להגן על המוכרים. נראה שכאן הבעיה דחופה ומשמעותית הרבה יותר. בכל הנוגע

5. י' רוזנברג, 'עמדת ההלכה כלפי תחרות בשוק', דיני ישראל יב (תשד"ם-תשמ"ה).

לקונים, מסתבר שבסופו של דבר המערכת תאזן את עצמה ותגיע פחות או יותר למחיר הריאלי הרצוי למצרך. בכל הנוגע למוכרים, תוצאת התחרות תהיה קריטית הרבה יותר: המערכת תתאזן ותתייעל כתוצאה מהתחרות, אך משמעות ההתייעלות היא שהמוכרים והיצרנים היעילים פחות ייפלטו מן המערכת וישארו מחוסרי עבודה.

כאן מוצגת בפנינו הדילמה הערכית של השוק החפשי במלוא חריפותה: האינטרס הכולל של הציבור הוא שרק היצרנים היעילים ביותר יישארו בשוק. כך יובטחו מוצרים באיכות הטובה ביותר ובמחיר הטוב ביותר. אך האם התועלת הכללית שמפיק הציבור, שבדרך כלל משפיעה באופן מזערי על כל אדם פרטי, שווה את מחיר הטרגדיה האישית של היצרן הכושל שהפך לאביון אומלל! בסוגייה זו נמצא עיסוק רחב בחז"ל, בראשונים ובפוסקים.

משנה - רבי יהודה אומר: לא יחלק החנווני קליות ואגוזין לתינוקות, מפני שהוא מרגילן לבוא אצלו. וחכמים מתירין. ולא יפחות את השער. וחכמים אומרים: זכור לטוב... גמרא - מאי טעמייהו דרבנן? דאמר ליה - אנא מפליגנא אמגוזין, ואת פליג שיסקי... מאי טעמא דרבנן? משום דקא מרווח לתרעא (=מוזיל את השער). (בבא מציעא ס, א-ב)

ההלכה נפסקה כחכמים, ולשיטתם מותרת תחרות פרסומית של חלוקת הטבות, כיוון שאין בה חוסר הגינות, שהרי גם המתחרים יכולים לנקוט באותן שיטות. מעניינת יותר קביעתם השנייה של חכמים: מותר למוכר לפחות מהשער המקובל, ולא עוד אלא שזכה להתברך כ"זכור לטוב". וכל כך למה? מפני שמוזיל את השער. לכאורה משמע מכאן שחכמים מקבלים בברכה תחרות מחיר, משום שהיא מיטיבה עם הצרכנים. אך שאלה זו שנויה במחלוקת. קיצוני בהתנגדותו לתחרות חפשית בפרסומת וגם במחיר היה בעל ערוך השולחן: וכן יכול למכור בזול, ואין בני השוק יכולים לעכב עליו. אמנם נראה לי דזהו רק בתבואה, מפני שעל ידי שימכור בזול גם האחרים ימכרו בזול, ומתוך זה ימכרו בעלי האוצרות בזול (רש"י שם); אבל לזלזל (-להזיל) במכירת סחורה איסור גמור הוא, ומתוך כך מקולקל דרך המסחר ומאבדין מעות אחרים (וראיה מב"ב צא, א). וכן מצאתי לאחד מהגדולים שכתב כן. וגם לעשות איזה הערמה שיפדה יותר משמע קצת מהגמ' שאסור, ואינו מותר לעשות רק דבר שגם האחר יכול לעשות כן (מדפריד שם מאי טעמא דרבנן). (ערוך השולחן חו"מ כה, יד)

בעל ערוך השולחן קובע שמותרת תחרות במחיר דווקא כאשר התוצאה היא שכל הסוחרים יוזילו את מחיריהם. אבל אסור להזיל את המחיר מתחת לגבול הסביר, כיוון שחלק מהסוחרים לא יוכלו לעמוד בכך, ו"מאבדין מעות אחרים". הוא מדייק מהגמרא שמקשה "מאי טעמא דרבנן", כלומר - צריך נימוק טוב למה להרשות לאדם להזיל את השערים! וההיתר כאן הוא משום שגורם שהמחיר המנופח ירד למחיר סביר. אך בשום אופן אסור לגרום לתחרות שאחד המתחרים לא יוכל לעמוד בה. ההוראה הזו אינה הולמת תמיד את רוחו התחרותית של המסחר המודרני.

אמנם, בעל ערוך השולחן קיצוני בגישתו. מקובלת יותר גישתו של ר' חיים מצאנז:

...היכי דאינו עושה מעשה, רק שממילא נמשך היזק, שגם חברו יצטרך למכור בזול - זה הווי רק גרמא בעלמא דלכולי עלמא מותר, ולכן היה נראה דלמכור בזול מותר. אך מי יבוא אחרי המלך מהרמ"א ז"ל אשר כתב בתשובה סי' יו"ד בפירוש דלמכור בזול הרבה כולי עלמא מודים דאסור.

(דברי חיים, ח"א חו"מ סי' יט)

ר' חיים מצאנז כשלעצמו נוטה להתיר כל תחרות מחיר, בלא מגבלה כלשהי; למעשה, הוא אינו מבקש לפסוק כנגד הרמ"א, שהורה שאין לנהל תחרות מחיר קיצונית, אלא רק תחרות מחיר מתונה. זוהי הגישה המקובלת יותר למעשה: להתיר תחרות מחיר, במגבלות מסוימות.

3. יורד לאומנות חברו

א. **במתא אחריתא:** עתה נדון בהגבלות התחרות בהקשר של בחירת מקצוע. חכמינו כינו זאת 'הסגת גבול', או 'יורד לאומנות חברו'. הדיון המרכזי בנושא מופיע בסוגייה במסכת בבא בתרא (כא, ב):

אמר רב הונא: האי בר מבואה דאוקי ריחיא, ואתא בר מבואה חבריה וקמוקי גביה, דינא הוא דמעכב עילויה, דא"ל - קא פסקת ליה לחיותי...

מיתבי: עושה אדם חנות בצד חנותו של חברו ומרחץ בצד מרחצו של חברו, ואינו יכול למחות בידו, מפני שיכול לומר לו - אתה עושה בתוך שלך ואני עושה בתוך שלי!

תנאי היא, דתניא: כופין בני מבואות זה את זה שלא להושיב ביניהן לא חייט ולא בורסקי ולא מלמד תינוקות ולא אחד מבני בעלי אומניות; ולשכנו אינו כופהו. רשב"ג אומר: אף לשכנו כופהו. אמר רב הונא בריה דרב יהושע: פשיטא לי, בר מתא אבר מתא אחריתי - מצי מעכב, ואי שייך בכרגא דהכא - לא מצי מעכב; בר מבואה אבר מבואה דנפשיה - לא מצי מעכב.

להלכה נפסק שאפשר לעכב רק על בן עיר אחרת, אך לא על בן המקום. יש כאן איזון עדין בין זכותו של בן המקום למצוא פרנסה בעירו, לבין זכותם של היצרנים והסוחרים להתפרנס בכבוד. אין למנוע תחרות בתוך המקום, כיוון שאי אפשר לנהל משק תקין בלא תחרות כלשהי, וכיוון שיש לאפשר לצעירים ולאנשים שנדחו מפרנסתם למצוא עבודה. אך אין לאפשר לסוחרים מבחוץ לחדור למקום, ולדחוק את רגליהם של המקומיים. אמנם, בעניין זה נחלקו הראשונים במחלוקת משמעותית מאוד. כך כתב הר"י מיגש שם:

...אלא מיהו מסתברא לן דהני מילי כולחו היכא דליכא פסידא על הלוקחים הוא, כגון דשוו דמים אהדדי ושווין עסקי נמי אהדדי, דלא מרווחי לוקחים מידי, עבדו רבנן תקנתא לבני מתא, כי היכי דלא לשהיין עסקיהו, ולא תפסיק להו לחיותיהו. אבל היכא דשוו להו עיסקיהו להדדי ולא שווין דמים אהדדי, או שווין דמים אהדדי ולא שוו עסקי אהדדי... מסתברא דלמעבד תקנתא למוכרים במאי דאיכא פסידא על הלוקחים לית לן רשותא.

הר"י מיגש טוען כי בהתנגשות בין תועלת המוכרים לתקנת הקונים אנו מעדיפים דווקא את הקונים; רק כאשר מבחינת הקונים אין נפקא מינה, נעדיף את המוכרים המקומיים. לדעתו, איסור הסגת גבול שייך רק במקרה שהמוכר החדש אינו מייטיב עם הצרכנים. למעשה, הר"י מיגש הופך את הגבלת הגמרא ללא מציאותית: מסיבות כלכליות, כמעט תמיד ריבוי מוכרים בעיר יוזל את המחיר. כך טען כנגדו הרמב"ן (שם כב, א):

...ואי בעו בני מאתיה דלזיל גביהו יתנו על השערים או יושיבו ביניהן אחד מעירן, אבל האי ודאי מצי מעכב אהווא בר מתא אחריתי, דאי לא תימא הכי לעולם לא יעכב, שאי אפשר שלא יוזל השער כשיש שם הרבה בני אומנות זו, ותקנת לוקחים ודאי היא. אלא ש"מ כיון דהאי אית ליה פסידא, לאו כל מיניה דליתי בר מתא אחריתי וליתקין להו ללוקחים ויפסיד למוכרים.

הרמב"ן שולל את טענתו של הר"י מיגש, ועומד על כך שיש להגביל כניסת מתחרים חיצוניים לשוק גם במחיר הפחתת היעילות הכלכלית ומניעת תועלת מהקונים. הרמ"א בשו"ע מביא (בתור "יש אומרים") את שיטת הר"י מיגש דווקא (חו"מ קנו, ו), אך בתשובותיו (סי' עג) פוסק בדרך פשרה:

ואעפ"י שה"ר יהוסף הלוי כתב דה"מ דיכולין למחות שאינו מזיל ללוקחים, אבל אם מזיל ללוקחים אינן יכולין למחות בידן להזיל ללוקחין, כמו שכתבו שם הרא"ש ונימו"י והמרדכי ושאר פוסקים בשמו. מ"מ הרי המרדכי כתב דאין דבריו נראין, וכן כתב הרמב"ן דאין דבריו נראין, וכן כתב נימו"י דאין דבריו נראין, אם לא שהמביאים נותנים בזול גדול שהוא פסידא גדולה ללוקחים. ואם כן אפשר לומר דאף הרא"ש והטור דלא חלקו אדברי ר"י וכתבו דבריו סתמא, לא מיירו אלא בכרגא שמזילין בזול גדול. אבל בכמו נדון דידן שאין הזול גדול רק שמזילין השער כ"ע מודו דיכולין למחות.⁷ דומני שבימינו מקובל יותר לפסוק למעשה כר"י מיגש, בין היתר משום הכלל שהמוציא מחברו עליו הראיה.

ב. באותה עיר: האם בתוך אותה העיר אין בעיה לאדם הרוצה לפלוש לתוך מקצועו של חברו ולסכן את פרנסתו? הגמרא מגנה את "היורד לאומנות חברו":

בא דוד והעמידן על אחת עשרה, דכתיב: "מזמור לדוד [ה'] מי יגור באהלך מי ישכון בהר קדשך הולך תמים ופועל צדק ודובר אמת בלבבו לא רגל על לשונו לא עשה לרעהו רעה וחרפה לא נשא על קרובו נבזה בעיניו נמאס ואת יראי ה' יכבד נשבע להרע ולא ימיר כספו לא נתן בנשך ושוחד על נקי לא לקח עושה אלה לא ימוט לעולם". 'הולך תמים' - זה אברהם, דכתיב "התהלך לפני והיה תמים". 'פועל צדק' - כגון אבא חלקיהו. 'דובר אמת בלבבו' - כגון רב ספרא. 'לא רגל על לשונו' - זה יעקב אבינו, דכתיב "אולי ימושני אבי והייתי בעיניו כמתעתע". 'לא עשה לרעהו רעה' - שלא ירד לאומנות חברו. 'חרפה לא נשא על קרובו' - זה המקרב את קרוביו.

הסוגייה אינה רואה בעין יפה את היורד לאומנות חברו. לכאורה משמע מכאן איסור על פלישה לאומנות של אדם אחר. אך מהי הגדרת האיסור הזה? מה אסור ומה מותר? בנושא הזה ישנם חילוקי דעות:

יורד לתוך אומנות חברו ק"ל דמותר לכתחילה אם לא בבר מתא אחריתא וכמבואר סי' קנ"ו. ואף דהוי מלתא דתווהו בי' אינשי, בודאי הכי הוא, והכי נהוג בכל תפוצות ישראל. ויש לנו עוד ראי' חזקה מהא דאי' פרק אלו הן הלוקין בא דוד והעמידן על י"א שנאמר ה' מי יגור באהלך וגו' הולך תמים ופועל צדק וגו'; ומפרש שם כלהו במילי דחסידות אשר אין בהן נדנוד עבירה, יע"ש. ובתוך הבאים מפרש 'לא עשה לרעהו רעה' - שלא ירד לאומנותו של חברו. מכלל דשרי, רק הצנועים והפרושים פורשים מזה.

(חוות יאיר סי' מב)

החוות יאיר טוען כי אין כלל איסור ביורד לאומנות חברו, ואין זו אלא מידת חסידות. אך דבריו רחוקים

6. פרופ' י' ליברמן (תחרות עסקית בהלכה, רמת גן תשמ"ט, עמ' 28-29) טוען כי הרמב"ן מונע על ידי היגיון כלכלי: הבאים מבחוץ פטורים מתשלום מסי העיר, ורק משום כך מוצריהם זולים יותר; ולכן העדפתם אינה הוגנת, וגם אינה יעילה מבחינה כלכלית. לא מצאתי סברה זו בפוסקים ובראשונים, ולענ"ד היא גם צריכה עיון: מנא לך שהבאים מבחוץ אינם משלמים מס במקומם?

7. יש להעיר שכמובן שו"ת הרמ"א הזה אינו זהה לשו"ת הרמ"א שהזכיר לעיל הדברי חיים: שם מדובר על תחרות מחיר בין אומנים בני עיר אחת, ואילו כאן מדובר על עצם הכניסה למקצוע של אומנים מעיר אחרת.

מלהיות מוסכמים. כך כתב החתם סופר בנושא זה, במחלוקת מפורשת עם החוות יאיר:

...ודאי בר מתא אבר מתא דידי אפי' לכתחילה מותר, ואין זה נקרא כלל יורד לתוך אומנתו של חברו אלא על דרך העברה והשאלה. אבל באמת ליתא, שהרי כתבו הפוסקים טעמא דבר מתא אינו מעכב משום שזה עושה בתוך שלו וזה עושה בתוך שלו, וא"כ לא מקרי יורד לתוך אומנות חברו, ועל זה לא כיוונו חז"ל. אך בכעין נדון דידן, שע"י שיורד לאומנתו מדחהו לגמרי, שא"א לשניהם שיקצבו, ונמצא מדחה משלו לגמרי - זהו יורד לאומנות חברו ממש, ועל זה אמרו שהוא מכל מה שהעמיד דוד כל התורה עליהם, והוא מהחמורות.

החתם סופר טוען שיש איסור יורד לאומנות חברו במקרה שאין מקום לעוד יצרן בעיר, ואם גם הוא יפנה לאומנות זו - ידחוק את רגליו של אחד היצרנים הוותיקים⁸. במקרה זה היצרן היעיל יותר היה שורד, והיעיל פחות היה נושר; אך חכמינו העדיפו להשאיר את היצרן הוותיק, ולוותר על ההתייעלות הכלכלית. נראה שחוץ מדאגה ליצרן הוותיק, שמבחינה אנושית ברור מדוע יש להעדיפו על פני החדש הרוצה להיכנס לתחום, יש כאן דאגה גם למתחרה החדש, ולדמותה של החברה ככלל. תחרות בין יצרנים ובין משווקים היא נסבלת, ואולי אפילו רצויה. אך תחרות לחיים ולמוות, שידוע שתוביל אחד מהמתמודדים לפשיטת רגל, היא הרסנית מבחינה מוסרית, ומטפחת יצרים שהיהדות אינה חפצה ביקרם. בתשובה אחרת החתם סופר מדגיש דווקא את היסוד הזה:

והנה טענת ראובן הראשונה הצועק על העבר - אין, כי אין כאן דין מערופיא (=מונופול חוקי), ורשות לכל מי הרוצה לזכות מההפקר ההוא ולהמשיך אנשים אליו בכיוצא בזה, ואין אדם יכול למחות. אך לעומת זה ירבו מחלוקות ותמעט המח' והקלקלה מעותדת, וראוי לתקן שלא יעשה אדם כדגי הים שכל א' בולע חברו. ואם א"א ע"י ב"ד של ישראל, יסתיעו מתקנת המדינה עפ"י מלכות, כאשר עשו אנשי ק"ק אהעל לפי טענת שמעון, ויאושר כחם בזה. (שם סי' מד)

החתם סופר טוען שגם במקום שעל פי דין מותר לאדם להתחרות בחברו, "ראוי לתקן שלא יעשה אדם כדגי הים". מדבריו משתמע שהוא אינו מודאג רק מהתוצאה המעשית, אלא גם מהאווירה החברתית והמוסרית שיוצרת תחרות לא מרוסנת. ראוי להגביל את התחרות, ולדאוג שתהיה תחרותיות מתונה ובונה, ולא תחרות הרסנית.

זהו יסוד חשוב וייחודי בתפישתה הכלכלית של התורה. התורה אינה מסתפקת בדאגה למערכת כלכלית יעילה, וגם לא בדאגה לחלוקה נכונה מבחינה ערכית של המשאבים הכלכליים. התורה מעצבת את המערכת הכלכלית תוך התחשבות בשיקולים ערכיים גם ברמת הפרט. מערכת כלכלית בעלת צביון מסוים דוחפת אנשים לפתח מידות ותכונות מסוימות. החתם סופר מדגיש שלפי התורה המערכת הכלכלית חייבת לעודד אנשים לפתח תכונות של חמלה ומוסר, ולא תחרותיות דורסנית. זהו שיקול ייחודי לתורה דתית. בתחילת דברינו כתבנו שהתומכים בכלכלה מתוכננת טוענים ששוק חפשי לגמרי אינו יעיל, וגם שהוא מחלק את המשאבים בצורה מעוותת מבחינה ערכית. אנו מעלים כעת טענה אחרת: כלכלת שוק חפשי מוחלט מפתחת אצל הפרט תכונות אופי שליליות.

8. יש להעיר כי האגרות משה בימינו פסק כחתם סופר, ולא כחוות יאיר.

אדם סמית, נביאו של השוק החפשי, כתב בגלוי שתורתו הכלכלית מניחה כנתון התנהגות אנושית אנוכית: אין אנו מצפים שנקבל את ארוחתנו בגין טוב לבם של הקצב, האופה והמוזג, אלא בגין דאגתם לתועלתם ולצרכיהם הם. אין אנו סומכים על יחסם האנושי אלא על תועלתם הם... רק קבצן בוחר להיות תלוי בעיקר בטוב לבם של רעיו האזרחים?

בשוק חפשי אנשים אמנם נותנים צדקה, אך התנהלותם בתחום הכלכלי היא אנוכית במוצהר. כלכלת שוק חפשי אינה מעודדת את הצרכן לקנות אצל בעל המכולת העני, אלא בסופרמרקט האול. המנגנון של השוק החפשי מדרבן אותי לפתוח חנות לפיצוחים מול חנותו הזאה של שכני הדלפון, כיוון שרק כך ירדו המחירים. הטוב מבין שנינו ישרוד; זוהי תורתה של האבולוציה האנושית, זוהי הברירה הטבעית של הכלכלה. אך זו אינה דרכה של תורת ה'. החתם סופר קובע שגם בתחום הכלכלי עלינו לעודד התנהגות אישית של חמלה וחסד. תחרות חסרת מעצורים ומשולחת רסן היא פסולה לא רק בגלל מה שיקרה למפסיד, שיאבד את פרנסתו, אלא גם בגלל מה שיקרה למנצח, שיאבד את רגישותו האנושית ואת תחושותיו המוסריות. ההלכה מכירה בחיוניותה של התחרות החפשית לקיומה של מערכת כלכלית תקינה. מוטב היה לו אנשים היו מוכנים להשקיע ולפעול רק מתוך מניעים אלטרואיסטיים. כיוון שאין הדבר כך, אין מנוס מלתגמל אנשים לפי כשרונם והצלחתם הכלכלית. אך במאמר זה ראינו שההלכה גם מגבילה בנקודות מסוימות את התחרות החפשית, באופנים שונים ובמינונים שונים, כדי להבטיח את הגשמתם של ערכים חברתיים, מוסריים ורוחניים.

9. מצוטט אצל ח' ברקאי, אדם סמית באספקלריה של ימינו, ירושלים-תל אביב תשנ"ה, עמ' 19.